

„Számmérték”?

1. Hossz-, terület-, térfogat-, űr-, súly-, időmértékről, szemmértékről stb. mindenki tud, de kérdés: van-e, volt-e valaha számmérték. A tízes számrendszer ismeretében nincs rá szükség, minden szám a nevéen nevezhető, tehát ha volt is egykor, meg kellett szűnnie, mert fölöslegessé vált. Az emléke azonban szólásban megmaradt: „minden ujjára jut egy/tíz/több is”. Itt nem említnek számot, mégis nagyságrendi — rendszerint túlzó — tájékoztatást közölnek valamilyen megszámlálható mennyiségről. Relatív számmértékek most is használatosak: más tömegre utal, ha a Zeneakadémián vagy ha az Erkel Színházban van *félháznyi* közönség jelen.

Az ősidőkben létező számmérték nyomait őrzi a finnugor nyelvekben a nyolcas és a kilences szám megnevezése, az obi-ugor nyelvekben a 80, 90, az osztják nyugati nyelvjárásaiban még a 18 és 19 neve is. Ehhez a finn-volgai és az obi-ugor nyelvek vallomásából lehet bizonyító adalékokat találni. A számokat táblázatosan összeállítva az előző, a számnevekkel foglalkozó cikkemben közöltem (MNY. 1993: 149—57, 1. I., III., IV. táblázat, vö. FUF. 52: 30—7 megfelelő tábl.), a következőkben a táblázatokból kivilágító információkat foglalom össze. (Az információs többlet a táblázatokban az esetleg gazdagabb adatközléshez képest nem mindenkinek evidens, nekem „beszélnek” a táblázatok; másképp HONTI: MNY. 1995: 269.)

2. Minden etimológus egyetért abban, hogy „a finn-permi nyelvekben a nyolcasok a kettes, a kilencesek az egyes számnevükkel kezdődnek, s nem tartalmazzák a saját tízesüket” (MNY. 1993: 149). Ugyancsak általánosan elfogadott E. ITKONEN magyarázata, mely szerint a finn-volgai számnevek végződésükkel együtt ’kettő nincs’, illetőleg ’egy nincs’ jelentésűek, mert a tagadó igével fejeződnek be (FUF. 40: 336—9). Minthogy nyelvileg nincs kifejezve, hogy mely szám (azaz a 10) eléréséhez nincs 2, illetőleg 1, ezért nagyon valószínűnek látszik, hogy az ujjakon számolva állapították meg a finn-volgai alapnyelv beszélői az észlelhető hiányt, s testen található mértékhez, azaz a 10 ujjhoz viszonyították (MNY. 1993: 150).

A) Elvileg 8 a tízes számnál és a 10 ujjnál egyaránt 2-vel kevesebb, s 9 is akár az egyik, akár a másikhoz képest 1 hiányt tartalmaz. Adott esetben azonban nemcsak a számolási gesztusokkal történt kiegészülés szól amellett, hogy itt nem lehetett a meg nem nevezett határ a tízes számnév. A tízes számnév a cseremiszen és a lappban — mint *olvas* szavunk etimológiájában régóta számon tartják — azonos eredetű a vogul *low* '10' számnévvvel. HONTI újítása ebben az etimológiai összeállításban az, hogy e három közös eredetű számnév számára **luka* 'das (bis zum letzten Finger) Gezählt' → '10' előzményt következtet ki, melyben a számnévvé válás szerinte már a finnugor alapnyelvben megtörtént. Véleményem szerint még a finn-volgai alapnyelvben sem fejeződött be a számnévvé fejlődés (MNY. 1993: 304). Alátámasztja ezt az a körülmény, hogy a finn-volgai közösségből kiváló finnségi és mordvin csoportok (akik nem éltek együtt tovább a finn-volgai nyelvközösség megszűnte után), nemcsak a FV **kümnen* '10' számnevet örökölték, hanem — legalábbis a finnség — a számnévvé még nem vált **luka* 'das (bis zum letzten Finger) Gezählt' lexémát is. Ezt bizonyítja a HONTI által idesorolt inkeri *lugu* jelentései közül a 'Bund aus fünf Ostseeheringen' (Grundzahlwörter der uralischen Sprachen [a továbbiakban Gzw.] 121), melyet NIRVI szótárának közlése szerint úgy mérnek ki, hogy egyik kézbe két, a másikba három heringet fognak (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII, 278b). Ez az aszimmetrikus mérési mód csakis azzal az előzménnyel magyarázható, hogy valamikor egyetlen kéz utolsó ujjáig számolták a heringeket. Minthogy tízes számnevük finn-volgai örökségként volt, a **luka* 'az (utolsó ujjig) számolt' jelentése nem a két kéz, hanem a félkéz utolsó ujjáig való heringszámolásra foglalódhatott le. A **luka* kétféle jelentésfejlődése — egyrészt a két kéz ujjain való számolás → '10', másrészt 5 hering halmaza egy kéz ujjain számolva — analóg annak a többször fölvetett és többek által visszautasított etimológiának olyan jelentéstani magyarázatával, hogy egy U **wit(t)e* szót 'kéz, a kéz ujjai' jelentéssel tegyünk föl, melyből egyrészt a FU **wit(t)e* '5', másrészt az összam. **wüt* '10' származhatna, ezt a lehetőséget HONTI teljesen elveti (MNY. 1995: 266—7), noha a FU **luka* '10' és az avval azonos töből származó inkeri ötös halmérték közös eredetét problémamentesnek ítéli. (Teljesen valószínűtlen, hogy a **luka* számnévvé válása a finnugor korban befejeződött volna, s az inkeriben vagy a finnségben a szónak újra keletkezett volna 'az utolsó ujjig számolt' jelentése, s azt — ismerve már a tízes számot — egy kéz ujjaira vonatkoztatták. Ez ugyanolyan képtelenség lenne, mint RÉDEI és HONTI egybehangzó helyes állásfoglalása szerint az ugor alapnyelvben a nyolcas szemléltetésére az 'orr' szót alapul venni: Gzw. 113.)

A déli lapp számnevek is alátámasztják azt az elgondolást, hogy a finn-volgai alapnyelvből legföljebb in statu nascendi állapotban örökölték a lappok a tízesüket. Nem lehetetlen ugyan, hogy a rénállomány megszámlálásakor és rovással történő rögzítésekor a rovás tízes, a nagy rovás pedig százás jelentéshez jusson, de valószínűbb, hogy a 30-tól kezdve minden lapp nyelvjárásban szinonima nélkül használt tízesnek 10 és 20 mellett azért van szinonimája, mert a **luka* → '10' még csak keletkezében volt.

B) A finn-volgai nyelvek legközelebbi rokonai, a permi nyelvek a vizsgált kérdés szempontjából kevesebb fölvilágosítást adnak. Annyi kétségtelen, hogy a nyolcasuk 2-vel, a kilencesük az egyesükkel kezdődik, a folytatás azonban még mindig magyarázatra vár. A régebbi magyarázatok elfogadhatatlanságát HONTI foglalta össze (Gzw. 156 kk.). Az ő ugyanott közölt etimológiája számomra nem meggyőző (MNY. 1993: 150—1), ahogyan RÉDEI számára sem. Szerinte: „A zürj.-votj. *-mjs* utótag eredetét eddig nem sikerült kielégítő módon tisztázni” (Hajdú Péter 70 éves, 304), ezért két megoldást ajánl. Az egyik kiküszöbölné az *s* elativusrag depalatalizációjának erőltetett magyarázatát, a másik viszont teljesen új (i. h. 305). Kijelenti, hogy: „A két etimológia nem zárja ki egymást: elképzelhető ugyanis, hogy a '8' és '9' számneveknek két szubtraktív struktúrájú előzménye volt az őspermiben” (uo.). Egy új fogalom megnevezésének a kialakulását többféle folyamat előzheti meg, az azonban teljesen valószínűtlen, hogy a megfelelő hangtani stb. fejlődések lezajlása után azonos szóalakhoz vezessenek, még akkor is, ha egy összetétel első morféma a kiindulás kezdetétől fogva azonos mind a kettőben.

Jelen vizsgálat célja a számmértéket igazoló nyelvi jelenségek kutatása, ebből a szempontból kell tehát mindkét magyarázatot megvizsgálnom.

α) A HONTI javasolta etimológia — akár az ő magyarázatában, akár RÉDEI módosításában — azon áll vagy bukik, hogy a FU **m3n3* '10' számnév létezett-e az őspirmiben, elativusragos alakja lehetett-e a vizsgált számnevek második morfémája. RÉDEI erről dodonnai módon nyilatkozik, nem állítja, hogy volt, de ellene sem foglal állást: az „egykori '10' jelentésű szóval nem óhajtok foglalkozni. A szó etimológiájára vonatkozóan l. HONTI ...” (i. h. 304). A magam részéről nemcsak a permi nyelvek sok hipotézist tartalmazó magyarázatában, például a '8' és a '9' második morfémájában látom kétségesnek egy **m3n3* szóból való származtatást, hanem a kerek tízesek megnevezésében 30—60-ig sem tartom támadhatatlannak és egyértelműnek az évszázadnál is régebbi etimológiai összeállításban a permi tagok odatartozását (MNY. 1993: 304—7). Tudniillik:

1. A zürjénben és a votjákban is csak a harmincas számnévben van meg, melyeknek e származtatás szerint **kolme* + **m3n3* előzményből kellett keletkezniük. A zürjV. *komjn*, votj. *kvamjn* '30' *-m*-je azonban az előtag **-lm*-jét is képviselheti, azaz hitelt érdemlően nincs bizonyítva, hogy milyen módon eshetett egybe egy rövid mássalhangzóban két teljes szótag. Továbbá e számnevek első szótagjának magánhangzója nem azonos a zürj. *kujim*, votj. *kviń*, *küń* '3' tőhangzójával. Ha ebben a második morféma hatása keresendő, akkor a **kolme* előtagból csak a szókezdő mássalhangzó hangszabályszerű, ha pedig a 30-ban az *m*-mel bezárólag a FU '3' örökségét látjuk, akkor a második morféma szókezdő *m*-je hiányzik. Így tehát mind a konzonantizmus, mind a vokalizmus szempontjából hiányos a rekonstruktum.

2. A még idevonható további három zürjén számnévvel kapcsolatosan több megoldatlan kérdés van:

a) A '30' *-mjn* végződése analógiás úton kerülhet a '40, 50, 60' végére, csak e lehetőség hitelt érdemlő kizárása után látható bennük valamilyen önálló lexémából keletkezett második morféma.

b) A *-mjn* előtti vokálisról *ńel'amjn*, *vetimjn*, *kvajtimjn* '40, 50, 60' esetében tisztázandó, hogy az első vagy a második morfémához tartozik-e, mert az utóbbi esetben *Vm3n(3)* rekonstruálandó a második számára.

c) A zürj. *ńol*, *vit* '4, 5' tőmagánhangzója nem azonos a tízszeresében találhatóéval, ez is magyarázatra szorul.

Ennyi probléma tisztázandó elfogadhatóan ahhoz, hogy **m3n3* előzményt rekonstruáljunk, de annak '10' jelentése még akkor sem evidens, mert az ugor adatok nem támogatják egyértelműen sem az alak, sem a jelentésbeli rekonstrukciót. A vogul *ńalimán* '40' és az azt követő '50, 60, 70' *-pən* (Gzw. 297—300) szóvégződése nem feltétlenül megy vissza közös eredetre, nemcsak azért, mert vogK. *ätmèn* '50' is adatolt (VNGy. 2: 222), hanem azért, mert vogul szóközépi *-tm-* > *-tp-* változás, amivel az 50, 60, 70 számnév *p*-jét indokolni szokták, analógiával nincs alátámasztva, a *-tm-* kapcsolat pedig nem is ritka, különösen gyakori morfémák határán. A magyar *-van/-ven* előzménye természetesen szóközépen lehetett *m* kezdetű, de a *v*, *p* stb. is szóba jöhet.

Nincs elvi akadálya, hogy a magyar *-van/-ven* tízesképzőnek és a vele egyeztetett vogul és permi számnévi végzéseknek több *m*, *p*, *v*, sőt akár még vokális kezdetű előzményeket következtesünk ki, s fölösleges akár egyiküknél is a '10' jelentés rekonstruálása. Elég HONTI rendkívül gazdag adattárából csak arra hivatkozni, hogy csak a SCHLACHTER gyűjtéséből származó lapp anyagban két szó is található 'kleines Rudel (8—10¹ Stück)' jelentéssel (Gzw. 258, 145. jegyz.), a finnugor alapnyelvben lehetett több szó 8—10 állatból álló csoport megjelölésére. Ezek idővel, a számolási tudomány fejlődése során éppen tíz tagúak jelölőjévé válhattak, majd elvesztve az állat milyenségére való utalást, alkalmassá lettek az előtte levő számnév tízszeresét jelölni a permi és az ugor nyelvekben. Erre vall, hogy a zürjénben és a vogulban csak a finnugorból örökölt hatos tízszereséig található esetleg ilyen eredetű tízesképző (a vogulban a biztosan ugor eredetű hetes tíz-

¹ HONTINÁL az egyiknél a 100 sajtóhiba.

szerese csak egyetlen nyelvjárásban a legmagasabb így alkotott számnév), a magyarban pedig analógias úton terjedhetett el 40—90-ig.

Míthogy a tízes számnév de facto ottléte a permi '8' és '9' jelentésű számnévben biztonnával nem mutatható ki, a permi számnevek nem bizonyíthatják azt, hogy a finn-volgai megfelelő számok megnevezése a tízeshez, nem pedig az utolsó ujjig való sorolás hiányát rögzítette.

β) A RÉDEI fölvetette újabb megfejtés pedig — ha kicsit módosítunk rajta — éppenséggel alátámasztja a finn-volgai adatokból levont következtetést; **kikja-mil'es-das* 'kettő fölös / hozzátéve tíz', azaz '8', **ök-mil'es-das* 'egy fölös / hozzátéve tíz', azaz '9' rekonstrukciókból a *das* '10' elhagyható, ha a számolási gesztusra, a tíz ujjhoz való hozzárendelésre gondolunk, akkor pedig a magyarázat megfelel a finn-volgai számokénak, amire RÉDEI is utal (i. h. 306), illetőleg csak a tízes nem említésében tér el az osztj. kilencesétől. Kár, hogy a *mil'es* > *-mjs* hangtani fejlődésre nincs analógia, azzal teljesen biztos etimológiává válna.

3. HONTI az uráli számnevekről írt monográfiájában nem zárja ki, hogy bármilyen szó számnévvé váljék, csak nem feltétlenül tartja szükségesnek, hogy kimutatható legyen valamilyen számnév előtti jelentés (Gzw. 31—3). A *luka 'das (bis zum letzten Finger) Gezählte' → '10' esetében vitán fölül nem számol számnévi keletkezéssel, sőt találóan és tömören a jelentésfejlődés módját is közli. Azt viszont nem mondja meg, mi volt ez a lexéma, mielőtt számnévvé vált. Hasonló módon, mint már hivatkoztam rá, ugyanez a helyzet *kuš? származékainál, ahol WICHMANN szerint nem kell fölül tartani számnévi eredetre gondolnunk (MSFOu. 52: 347, MNy. 1993: 159). A tízes analógiájára itt szerintem a jelentésfejlődés 'das bis zum letzten Finger und bis zur letzten Zehe Gezählte' → '20' formájában adható meg. Egyiknél sem vitás az ember testi adottságainak alapján, hogy milyen számmá fejlődhettek. Az obi-ugor és a déli lapp adatok szerint a velünk született számoló gépek révén történt kezdeti mennyiségi tájékozódásnak kifejezései közül még egy harmadik is számnévi lexémává válhatott az idők során: *šata, melynél valószínűleg a 10 ujj segítségével tízes kötegek stb. halmazát követően ezekből számoltak össze *luka-nyit (i. h. 298—9); a déli lapp nyelvjárásokban az így nyert nagy (száz) csoportokból újra *luka-nyit számolva válhatott a számnév jelentése ezerré (FUF. 52: 49—50, másképp HONTI, Gzw. 148 kk.). E három következtetett finnugor alapnyelvi szó szerintem nem „holmi obskurus, körülbelüli mértéket kifejező lexéma” (HONTI: MNy. 1995: 262), hanem egzakt, anatómiai adottságokból adódó mértékmeghatározás volt. Idővel fölöslegessé vált számmértékül szolgálniok, később számnévvé váltak. Az obi-ugor nyelvek egyforma bizonyossággal tanúskodnak mind a háromról.

Mellékelten táblázatosan összefoglalva közlöm az obi-ugor nyelvek azon számneveit, melyekben e három számmérték kerek számmá változva, illetőleg el nem ért „határérték” minőségében látható. Szögletes zárójelben van a magyar és az osztják '8' és '9' megadva, mert a *luka leszármazottját ugyan nem tartalmazzák, a többi közölt számnévhez összehasonlítási alapul azonban szükségesek.² A táblázatból kiolvasható, hogy az obi-ugor nyelvekbe a *šata nem kerülhetett számnévként. Erre abból lehet következtetni, hogy az adott mértékig történő számlálás befejeződését két megszámlálható hiányával a vogul *luka és *šata, az osztják a nyugati nyelvjárásokban *kuš és *šata előtt ugyanavval az ugor elemmel fejezi ki. Ez a hiány azonban a mai tízes és húszas számnév előtt két egység, a százas előtt pedig két *luka-nyi köteg stb. hiányára utal. Tehát *šata-ig egyesével nem számoltak még, mert akkor a vogulban és az osztjában '80' helyett '98'

² A *luka származékait szögletes zárójelben kiegészítő számnevek egyrészt teljesen vitathatatlanra teszik, hogy a nyolcas szám megnevezésének a létrehozatala az ugor korban indult meg, a mai számnevek végleges alakjukat azonban csak a három ugor nyelv külön életében nyerték el; másrészt látható, hogy nemcsak a vogulban végződik 8 és 9 az azt követő 10-re, hanem az osztják kilencesben is mindenkinek nyilvánvalóan látható a saját tízesük, a magyarban azonban csak a nyelvész tudja, hogy 8 és 9 szóvégi *c*-je *tíz*ből rövidültnek magyarázható.

jelentéssel vagy legalább azzal is kellene találkozunk. Ez az értékmeghatározás annyira világos lehetett az obi-ugor nyelvek külön életének megindulásakor, hogy önállóan, az osztjában a külön nyelvi életben átvett vagy létrehozott tízes számnevet használva, a ('8' és a) '80' mintájára alkotta meg az osztják is és a vogul is (a kilences és) a kilencvenes számnevet, a nyugati osztják nyelvjárások pedig a 18 mintájára még a 19-es megnevezését. Az természetesen lehetséges, hogy nagyobb obi-ugor területen is ismert volt a 18 és a 19 ilyen típusú megnevezése, de azt az előtte és utána következő nem kerek számok szerkesztési típusainak az analógiájára megmásították.

Alapnyelvi mértékek és leszármazottjaik a finnugor nyelvek számneveiben			
FU (> Ug. > OUg.) mérték	* <i>luka</i> 'das (bis zum letzten Finger) Gezähltē'	* <i>kuśz</i> 'das (bis zum letzten Finger und zur letzten Zehe) Gezähltē'	* <i>śata</i> '(bis zum letzten Finger) Gezähltē, * <i>luka</i> Individuen enthaltende Bündel'
számnévvé válás után	→ '10'	→ '20'	→ '100'
mai leszármazottjai	vg. <i>low</i> cser. <i>lu</i> lpS. <i>lukkīe</i>	osztjV. <i>kos</i> DN. <i>χus</i> vgT. <i>kos</i> É. <i>χus</i> m. <i>húsz</i> zjV. <i>kjź</i> votj. <i>kjź</i> ?md. <i>komś</i>	osztjV. <i>sat</i> DN. <i>sot</i> vgT. <i>šēt</i> É. <i>sāt</i> m. <i>száz</i> zj. <i>śo.</i> vtj. <i>śu</i> cs. <i>šüδə.</i> md. <i>śado</i> fi. <i>sata.</i> lp. <i>tjuödie</i>
azaz	'10'	'20'	'100'
2 híján	[osztjV. <i>ńjġχ</i> DN. <i>ńitə</i>] vgT. <i>ńalā-low</i> [m. <i>nyol-c</i>]	osztjDN. <i>ńit-χus</i>	osztjV. <i>ńjġ-sat</i> DN. <i>ńit-sot</i> vgT. <i>ńal-söt</i>
azaz	'8'	'18'	'80'
külön nyelvi	[osztjV. <i>əjər-jöŋ</i> DN. <i>ər-jöŋ</i>]	osztjV. <i>əjər-kos</i> DN. <i>ər-χus</i>	osztjV. <i>əjər-sat</i> DN. <i>ər-sot</i>
1 híján	vgP. <i>ontəl-low</i> [m. <i>kilen-c</i>]		vgP. <i>antəl-šāt</i>
azaz	'9'	'19'	'90'

4. Fent vázolt elgondolásom az egykori számmértékeknek kerek számokká válásáról nem teljesen előzmény nélküli, mert csoportszámneveket (Gruppenzahlwörter, FUF. 40: 334) E. ITKONEN is említett a mennyiségek rendszerében való tájékozódásként, amikor azt a tényt állapította meg, hogy a finnugorság számolni 6-ig tudott. Azt azonban sohasem fejtette ki, hogy mit értett csoportszámnéven. A csoportszámnév szerintem nyilván csak azt jelentheti, nem egyedet, hanem azok egybetartozó összességét számolták meg, azok mennyiségéről tájékozódtak. A csoportok kétfélék lehetnek: a természetben csoportosan előforduló egyedekből állhattak (méhraj, alom, fészekalj, falka stb.), vagy mesterségesen a számlálók által összeállított csoportok (köteg, rakás stb.). A természetben készen talált csoportokban az egyedek száma nem lehetett mindig tökéletesen azonos, a nagyszámok törvénye alapján azonban kb. ugyanannyi fióka lehetett átlag egy fészekaljban, kölyök egy bizonyos fajta alomban. Ezek közül a csoportok közül azok neve, melyekben az egyedek száma körülbelül 10 — jóval a finnugor egység megszűnte után, amikor a számnevek ismerete el

érte a tízet, vagy a tízes neve már kialakulóban volt —, a permiben és az ugorban vagy e nyelvek külön életében, elveszíthette az állatokra való utalást, s a nagyjából tíz helyett pontosan tíz valamilyen többszörösében a tízes jelölőjévé válhatott. A mesterséges csoportok összeállítása már a kiinduláskor is egzaktabb lehetett: az emberi test adottságai alapján a kéz vagy a kéz és a láb ujjaihoz számlálták az egyedeket, ezért ezek a számmértékek csak teljesen pontos, minden finn-ugor nyelvben azonos számnévvé fejlődtek, és nem mozdulhattak el különböző értékhatárok között.³

VÉRTES EDIT

---

³ Nemcsak a csoportszámnevek közül a tíz sokszorosai válnak, hanem a többi mértékek kialakulásában is voltak kisebb bizonytalanságok a mérési etalonok létrejötte előtt, például a láb, lépés stb. egységben mért távolságok mértékszámára függött attól, hogy ki mérte le. A számolás kialakulása sem akadályozhatta meg, hogy a számokat ismerő is kacsinthat a számolásakor megszámlált egyedek nagyságára, például a már távozni szándékozó kofa a piacon darabonkénti árúját tízesével kezdi kínálni, ilyenkor a kicsikből kettőt-kettőt számít egynek, sőt még ráadást is szokott adni, noha a tíz számmértéke teljesen világos számára.